

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ULEMA

Hazırlayan: İbrahim YILMAZ* (20070306048)

Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren ilim ve kültür alanında çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Zaten Türkler, daha Anadolu'ya gelmeden önce de ilmi faaliyetlerde bulunmuşlar, özellikle Büyük Selçuklu Devletinde olduğu gibi, Anadolu Selçuklu Devletinde de çeşitli şehirlerde her biri önemli, bilimsel araştırmaların yapıldığı ve hemen hemen hepsi bugünkü üniversite kimliği arz eden medreseler açmıştır. Bu medreseler hem teşkilat, hem idari yapı bakımından ileride açılacak olan Osmanlı medreselerine örnek teşkil etmiştir.¹

Osmanlı Devletinde medrese tahsilini tamamlayıp hukuk, eğitim, başlıca dini hizmetlerde, bürokraside sorumluluk üstlenen veya kendisini tamamen toplum hizmetine adayan ilim insanlarına ortak bir terim olarak ulema denilmiştir.² Osmanlı uleması, devletin adalet hizmetleri, yargı ve eğitim görevlerine bakan zümreydi ve 3 önemli görevi vardı. **Tedris**; eğitim ve öğretime bakan görevliler, **kaza**; yargılama ve karar verme görevi, **ifta**; bir durumun şeriata uygun olup olmaması konusunda fetva verme görevidir.

➤ Medreseler ve Kuruluşu

Osmanlı Devletinde ilmiye teşkilatı ve ulema ile ilgili gelişmelere bakıldığında Osman Gazi döneminde çok fazla bir ayrıntıya rastlanmamaktadır.³ Bununla beraber Osmanlılarda ilk medrese Orhan Gazi döneminde İznik'in 1330 yılında fethedilmesiyle kurulmuştur.⁴ Bu medresenin başına Davud-ı Kayseri müderris olarak tayin edilmiştir. Medresenin başına böyle âlim bir zatın getirilmesi Osmanlılarda ilme verilen önemin göstergesi olsa gerektir.

Osmanlı Devletinin sınırları genişledikçe önemli şehirlerde de medrese sayılarının arttığı görülmektedir. 1326 yılında Bursa'nın alınmasıyla birlikte buraya bir medrese, 1363'te Edirne'nin alınmasıyla buraya bir medrese inşa edildiği görülmektedir. Edirne'deki Darulhadîs medreselerinin birincisi olmuş, bununla

*Akdeniz Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹ HALAÇOĞLU Yusuf, **14. ve 17. yy'da Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.129.

² İPŞİRLİ Mehmet, "*Osmanlı Uleması*", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.71.

³ İPŞİRLİ, a.g.m., s.72.

⁴ UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, **Büyük Osmanlı Tarihi C. I**, TTK Yayınları, Ankara, s.522. İPŞİRLİ, a.g.m., s.72. HALAÇOĞLU, a.g.e., s.129-130

birlikte İstanbul'un fethine kadar, yani Sahn medreselerinin kuruluşuna kadar bu birinciliğini sürdürmüştür. I. Murat'ın Hüdavendigâr medresesi, Yıldırım Beyazıd'ın Yıldırım medresesi, Çelebi Mehmet'in Yeşil ve Hacı İvaz Paşa medreseleri, II. Murat'ın Muradiye medresesi birinci derecede eğitim ve öğretim kurumları olarak vazife görmüştür.⁵ Bu medreselerde okutulan derslere göre yüksek, orta ve ilk olarak derecelendirilmeler yapılmıştır. Bu devirlerde eğitim dini, felsefi ve edebi olarak yapılmaktaydı. Padişah medreseleri ise ilk sırada yer almaktaydı. Osmanlılar bu zamanda nereye devlet merkezi yaptılarsa o şehrin ilim ve fikir hareketlerinde önde bulunduğu görülmektedir.

Osmanlı medreselerinin ilk dönemlerini diğer bir deyişle İstanbul'un fethine kadar geçen zaman zarfını, bir ölçüde emekleme dönemi olarak kabul etmek mümkündür. Bu durum, ortaya konulan ilmi ürünler bakımından da geçerlidir.⁶ İlk dönemlerde Osmanlı medreselerinde esas itibarıyla dini nitelikli derslerin okutulduğu görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı âlimlerinin üzerinde çalıştıkları ilim dalarında dini nitelikli olmuştur.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, bugünkü Fatih semtinde bir cami ve etrafına medreseler yaptırmıştır. Ayrıca 8 kilisede hemen medreseye çevrilmiştir. Bu medreseye çevrilen yerlerin başına dönemin önemli bilginleri müderris olarak atanmıştır. Fatih'in yaptırmış olduğu medreselere "Sahn-ı Seman" medreseleri denilmiştir. Sahn-ı Seman medreselerinin yapılması Osmanlı topraklarındaki medrese teşkilatında bir yeniliği teşkil etmiştir. Çünkü bu yapılan medreseler ilahiyat ve İslam hukuku fakülteleri olarak geçmektedir. İşte bu Sahn medreselerinin yapılmasından sonra Osmanlı medreseleri buna göre ayarlandı.⁷

Fatih'in şahsiyeti, tutumu ve devri pek çok konuda olduğu gibi ilim hayatı açısından da önemlidir. Zira kendisinde birçok dil bilmektedir. Onun zamanında ilim ve kültür faaliyetleri artmış ve böyle müesseseleri açmak moda olmuştu. Fatih, aynı zamanda sanat ve tarihle de ilgilenmiştir. Sanatla ilgisini İstanbul'a gelen Gentiili Bellini'ye yaptırdığı portresi bize ispatlamaktadır. Tarihle olan ilgisini ise Anconalı Cyriacus idi. Cyriacus 1452-54 yılları arasında Fatih'in sarayında bulunmuştur. Bu

⁵ HALAÇOĞLU, a.g.e., s131.

⁶ UNAN Fahri, "Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", **Türkler Ansiklopedisi C. XI**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 441.

⁷ Daha detaylı bilgi için bkz. UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, **Büyük Osmanlı Tarihi C.II**, TTK Yayınları, Ankara s.583-585

kişi saraya onunla birlikte girmiştir. Fatih, Roma tarihi ve bazı başka tarihleri Cyriacus'a okutmakta idi.⁸

Fatih'in kurmuş olduğu bu medreselere öğrenci yetiştirmek amacıyla, Musıla-1 Sahn veya Tetimme adı verilen lise denginde okullar kurulmuştur.

Sahn-1 Seman'da Hukuk, Edebiyat ve İlahiyat Fakülteleri bulunmaktaydı. Öğrenciler önceki tahsillerinde fen ilimlerini de gördüklerinden fen bilgilerine hâkimdirler.

II. Beyazıd döneminde Amasya, Edirne ve İstanbul'da külliyeler inşa ettirilmiştir. Bu durum II. Beyazıd'ın ilme verdiği değeri göstermektedir.

Yavuz'un savaşlarla geçen kısa saltanatından sonra Kanuni döneminde fen bilimleri için adam yetiştirmek amacıyla Süleymaniye medreseleri inşa edilmiştir. 4 adet olan bu medreselerin yanı sıra bir Tıp birde Darül-Hadis medreseleri inşa ettirilmiştir. Bu medreseye girmek isteyenler öncelikle Musıla-1 Süleymaniye adı verilen okullara gider, ardından Sahn-1 Süleymaniye adı verilen okullara giderlerdi. Böylece İstanbul'daki ilk Darül-Hadis medresesi kurulmuş oldu. Bu medreseler Tanzimat dönemine kadar bu şekilde eğitim vermeye devam etmişlerdir.

➤ Ulema Sınıfının Oluşumu ve Hiyerarşik Yapısı

Ulemanın yetişmesinin Osmanlı Devletinde yerleşmiş bir usulü vardı.⁹ Buna göre medrese tahsilini tamamlayan genç aday, müderrislik veya kadılık görevine tayin edilinceye kadar geçen staj dönemine mülazemet denildiği gibi, belirli bir süre müderrislik veya kadılık yapan ulemanın yeniden bu görevlere tayinine kadar olan bekleme dönemine de mülazemet denilirdi.¹⁰

Osmanlıda ulema batıda veya İran'da olduğu gibi devlet teşkilatı ve sistemin dışında ayrı bir unsur ve güç olmayıp bizzat sistemin bir parçasıdır. Ulema içerisinde yer alan kişiler, Kadılık, Müderrislik, Kazaskerlik, Nâkibül-Eşraf'lık, Padişah hocalığı, hünkar imamlığı, şeyhülislamlik gibi bir çok görevi yerine getirdiği devletin zaman zaman ihtiyaç duyduğu idari reformlarda da lahiyalar hazırlayarak ıslahat

⁸ KAHYA Esin, "On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirilmesi" **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi S. 14**, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 2003, s.14.

⁹ İPŞİRLİ, a.g.m., s.74.

¹⁰ Daha detaylı bilgi için bkz. UZUNÇARŞILI a.g.e.,587.

girişimlerinde bulunarak kamuoyu oluşturup üstlendiği görevi yerine getirmeye çalışmıştır.

Şimdi Osmanlının ulema kademesinde görevlere kısaca değinerek hiyerarşik yapısını açıklamaya çalışalım.¹¹

✓ Şeyhülislamlık

Osmanlının ilk devirlerinde en yüksek ulema derecesi kazaskerlikti. Fatih Sultan Mehmet hazırlattığı kanunnamelede “Şeyhülislam ulemanın reisidir” diyerek belirtmiştir.

Müftüler ise buldukları alanda dini meseleler hakkında fetvalar halkın sorularını cevaplandırıyorlardı. 16. yy’a kadar mevkilerine göre hükümet teşkilatında kazaskerden daha az maaş alıyorlardı.¹²

Şeyhülislam bu müftülerin en başı en derecelisi olarak adlandırılır. Müftülerin verdikleri kararlara fetva denilirdi. Verilen fetvalar hususi ve umumi fetvalar olmak üzere ikiye ayrılırdı. Hususi fetvalar şahıslara özeldir. Umumi fetvalar ise genelde harp ilan sulh yapılması gibi daha büyük konulardadır.

Bununla birlikte Ebussuud Efendinin şeyhülislamlığına kadar şeyhülislam olmak için belirli bir kural yokken, ondan sonra Rumeli Kazaskerlerine bu görev vermeye başlanmıştır. Şeyhülsalama 1574’den itibaren tayin yapma yetkisi verilmiştir. Mevkilerinin artmasıyla zamanla kazaskerlerin tayinleri de şeyhülsalama bırakılmıştır.

Şeyhülislamların tayini veya azli konusunu da genellikle sadrazam belirlerdir. Bu yüzden şeyhülislam ile sadrazam ilişkisi çok önemlidir.

✓ Kazaskerlik

Osmanlının ilk zamanlarında böyle bir makam yoktu. Sultan I. Murat zamanında bu makam oluşturuldu. 1480 yılında kadar sayısı bir taneydi. Bu tarihten sonra Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği olmak üzere sayısı ikiye çıktı.

¹¹ Bu konuda daha detaylı bilgi almak için UZUNÇARŞILI’nın **Büyük Osmanlı Tarihi C. II’** ye bakmak gereklidir. Hiyerarşik yapı incelenirken genel olarak adı geçen eserden ve yine UZUNÇARŞILI’nın **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988 tarihli eserinden faydalanılmıştır.

¹² Daha detaylı bilgi için bkz. UZUNÇARŞILI, a.g.e., s.590.

Kazaskerle bu tarihlerde ulema sınıfının yani müderris ve kadıların en büyük makamıydı. Osmanlı devletinin askeriye sınıfına ait dava, veraset gibi hukuki durumları kazasker tarafından görülürdü.

Kazaskerler Divan-ı Hümayun üyesi olup divana gelen kendilerine ait davaları çözümlerlerdi ve haftanın bazı günlerinde kendi evlerinde de divan kurup kendilerine havale edilen hukuki ve şeri işlere bakarlardı. Rumeli kazaskeri, Anadolu kazaskerinden üstündü. Padişah sefere giderse kazaskerde sefere katılır, padişah sefere çıkmazsa kazaskerde sefere çıkmaz. Yerine “ordu kadısı” denilen görevliler giderdi.

Kazaskerliğe yükselebilmek için 16. yy ortalarına kadar belirli bir kural yoktu. Örnek olarak Ebussuud Efendi, İstanbul kadılığından Rumeli kazaskerliğine getirilmiştir. Fakat bu dönemden sonra İstanbul veya Edirne kadılıklarından, Anadolu kazaskerliğine geçmek kanun olmuştur. Rumeli kazaskerliğine ise Anadolu kazaskeri veya daha önce bu işi yapmış kişi getirilirdi.

✓ **Kadı**

Osmanlı Devletinde mahkemede hâkimlik, aynı zamanda şehir ve kasabaların belediye işleriyle, bugünkü noterlik işlerini yapan hükümetin mahalli herhangi bir iş hakkında fermanlarını infaz ve tatbikinde yetkili olan kimseye kadı denilirdi.

Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde en büyük kadılık İznik ve Bursa kadılığı olup daha sonra ele geçirilen yerlerde ise ikinci ve üçüncü dereceli kadılıklar kurulmuştur. Kadıların dereceleri şunlardır:

1. Nahiye kadılıkları
2. Kaza kadılıkları
3. Sancak kadılıkları
4. Eyalet kadılıkları
5. Taht kadılığı

Bir kadılığa birkaç kişi talip olursa bunlar arasında sınav yapılırdı. Kadıların hizmet süreleri derecelerine göre değişirdi. Süresi dolan kadılık boşalmış sayılır, yerine sıra bekleyen kişilerden en kıdemlisi tayin edilirdi. Osmanlılarda kadı tayininde ilk İslam devletlerindeki usule uyulmuştur.

✓ **Müderrislik**

Medreselerdeki dersleri bitirerek mezun olan bu kişi mülazemet ve kazasker defterine kayıt olurdu. Nöbet sırası geldiği sırada en aşağı derecedeki medreselere müderris olarak atanırdı. Müderris kuvvet veya kabiliyetini gösterecek olursa Sahn-ı Seman medreselerinden birine terfi ederdi. Bu suretle profesör olurdu.

Müderrislerin tayinleri ilk olarak kazaskerlerin padişaha arz etmeleriyle yapılırken, 16. yy ortalarından itibaren tayin görevini şeyhülislam üstlenmiştir. Şeyhülislam durumu sadrazama yazar, sadrazamda bunu padişaha ileterek durumu kabul ettirirdi.

Herhangi bir medreseye birden fazla müderris talip olursa aralarında sınav yapılırdı. Bunun için müderrislere bir konu verilir, bu konu hakkındaki düşünceleri dinlenir ve bir risale yazdırılır.

Müderrisler derecelerine göre uygun olan bir kadılığa geçebilirdi.

➤ **Ulema Bozulma ve Islahat Çalışmaları**

Kuruluşundan Kanuni dönemine kadar Osmanlı uleması devamlı gelişme kaydetmiştir. Gerek kadılık gerek kazaskerlik gibi kurumlar devlete has bir şekil almıştır. Gelişmenin yanı sıra bu durum bazı zaafaların ortaya çıkmasında sebep olmuştur. Yapılan araştırmalara göre tarihçiler 16. yy. ortalarından itibaren Osmanlı ilmiye teşkilatında bozulmaların başladığı konusunda hem fikirdirler. Bu durum dönemin risale yazarları tarafından fark edilmiş ve risalelerinde işlenmiştir. Taşköprüzâde Ahmet Efendi 1540'lı yıllarda medreselerde ulema arasında ilahiyat ve matematik ilimlerine karşı ilginin azaldığını belirtmektedir. 16. yy. ikinci yarısında Gelibolulu Mustafa Ali ulemaya karşı ağır eleştiriler yapmıştır. Mustafa Selaniki, Koçi Bey gibi risale yazarları da bu duruma değinmişlerdir.¹³

Rüşvet ve iltimasın ulemaya zarar verdiğini işlemişlerdir. Bunun yanı sıra ulemanın siyasete karışması da bozulma sebeplerindedir. 16. yy. ortalarından bu tarafa medrese programlarından matematik ve felsefe gibi derslerin çıkarılmış bulunması, bilim hayatının gerilemesine ve düşünce hayatının durgunlaşmasına yol

¹³ İPŞİRLİ, a.g.e., s.75.

açmıştı.¹⁴ Ulema arasında Ebussuud Efendi ayrı tutularak diğerlerinin kayda değer ciddi bir eser vermedikleri, ulema arasında adam kayırma, himaye anlayışının hâkim olduğunu, kazaskerlerin mülazemet usulünün takibinde yolsuzluk yaptıklarını, müderrislikler ve kadılıkların rüşvetle verildiğini belirtmekte, bilhassa ulema ailelerine tanınan imtiyazın zararlarını anlatmaya çalışmışlardır.

18. yy. dan itibaren ulemada ıslah çalışmaları biraz farklı bir yaklaşım ile devam etmiştir. III. Ahmet ve I. Mahmut saltanatlarında ilgililere ilmiye ıslahı ile ilgili fermanlar çıkarılmıştır. III. Selim’de her alanda ıslah çalışmaları yaparken ilmiyeye önem vermiştir. Kadılık kurumundaki aksaklıklara ve alınması gereken tedbirlere değinilmiştir.

II. Mahmut ile ulemaya bakış açısının değiştiği bilinmektedir. Bu dönemden sonra ulemaya verilen değer bir kenara bırakılmıştır. Ellerindeki görevler alınmaya başlanmıştır. Zaten 1826’da Evkaf-ı Hümayun nezaretinin kurulması o zamana kadar ulemanın büyük ölçüde yararlandığı vakıf gelirlerinin tamamı devlet bütçesine alınmıştır.

Fakat gerek II. Mahmut gerek II. Abdülhamid giriştikleri işlerde uygulamalarının topluma mal edilmesinde ulemadan yararlanmışlardır.

Sonuç olarak; Osmanlıların 14. yy.’dan itibaren Anadolu’dan Rumeli’ye geçerek güneydoğu Avrupa içlerine doğru fetihler yapmaları, yeni bir kültür mozaği oluşturduğu gibi, İslam kültür ve ilim geleneklerinin yeni coğrafyalara yayılmasını sağlamış, yeni kültür ve ilim merkezleri ortaya çıkmıştır. Osmanlı’nın kültür ve ilim geleneği günümüzde birçok ülkenin kültürel kimliğinin temelini ve bilim mirasının kaynağını oluşturmuştur.¹⁵ Osmanlı uleması devlet ve cemiyetin bir unsuru olup, kuruluş ve yükselme dönemlerinde eksiklerine rağmen toplumda bir dinamizmi oluşturmuştur.

¹⁴ YURDAYDIN Hüseyin G., “*Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)*” **Türkiye Tarihi 3**, Cem Yayınevi, İstanbul 2008, s.275

¹⁵ İHSANOĞLU Ekmeleddin, KAÇAR Mustafa, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi*” **Genel Türk Tarihi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.491.